

**עבודה 2 במשפט בין-לאומי פומבי:
הזכות לאיכות סביבה כזכות אדם בזירה הבינ"ל.**

1. על פי מאמרו של שני, נראה כי הצדק עם סם¹. טענתו, כי כדאי לנצל את הכלים בענף זכויות האדם של המש' הבינ"ל לשם פיתוח ההגנה על הסביבה היא נכונה, ולכך נימוקים רבים.

בטענתו כי יש ליצור ענף משפט חדש ונקי של איכות הסביבה, מייקל למעשה מביע חשש בעל שלושה ראשים:

א. חשש **בלבול מושגי**, בין קטגורית איכות הסביבה לקטגורית זכויות האדם, ולסתירות ולעכבות שתיווצרנה בשל כך.

ב. חשש **לאטרופצנטריות**, התמקדות בצרכיו של האדם בלבד, וראיית מצב הסביבה רק מפרספקטיבת תועלת האדם.

ג. חשש **למורכבות רבה מדי של הנושא** של מדיניות איכות הסביבה. חשש כי השימוש בערכאות השיפוטיות הקיימות לא יהיה מספק ויביא לעמימות בנושא איכות הסביבה. מכאן קצרה הדרך לדרישה להכרעה של מומחים ושל הדרג הפוליטי המחוקק ללא פרשנות ועירוב של דיני זכויות האדם.

א. בטענתו של מייקל לבלבול המושגי אין ממש. יצירתו של ענף משפטי נפרד אין היא אלא "הפרדה אקוסטית" מיותרת, ויש בה משום דיכוטומיה מופרזת. הזיקה בין דיני איכות הסביבה לדיני זכויות האדם תביא להפרייה הדדית ולהתחשבות של תחום אחד בתחום האחר, בעת יצירתן של נורמות.

מגמות המשפט הבינ"ל והמשפט החוקתי הפנים-מדינתי במדינות רבות הן ליצור את דיני איכות הסביבה באופן הדדי לדיני זכויות האדם, ולא בכדי: מורכבות המציאות היא היוצרת את יחסי הגומלין בין ענפי משפט שונים - כך בין דיני הנזיקין לדיני החוזים, ואף כך בין דיני איכות הסביבה לבין דיני זכויות האדם. מקורות העקרונות אשר הביאו להתפתחות דיני איכות הסביבה נחצבו מאותה תפישה מוסרית וחברתית אשר הביאה להתפתחות זכויות האדם הבינ"ל, וסיטואציות רבות ניתנות לניתוח הן באספקלרית זכויות האדם והן באספקלרית איכות הסביבה, כאשר סביר להניח שהתוצאה תהיה זהה, באשר האינטרסים חופפים: שכן אם לא יהיה אוויר לנשימה, הרי שגם הזכות לחיים תיפגע².

ב. כך גם באשר לטענתו השניה: דיני זכויות האדם אכן מתמקדים באדם, ומעדיפים את הצורך האנושי על פני צרכים אחרים, אך אין הדבר אומר שיש לפגוע בהגנות שיושגו כחלק מזכויות האדם רק בשל זאת. להיפך - יש לשמר את ההגנות האלה, ולגזור מהן ולהוסיף עליהן הגנות לצרכים העקיפים והנוספים שלא זכו להגנה עד כה.

ג. החשש השלישי אף הוא לא דורש התייחסות מיוחדת או מעמיד קושי מיוחד: בכל תחום ישנה ביקורת שכזו על המורכבות ועל הסכנה שבהשארת הכרעות קשות לערכאות השיפוטיות (גם בתחומים אחרים - כלכלה, חברה ותרבות, למשל). בביקורת זו אין אלא כדי לומר כי דרוש מתן מתחם רחב של שיקול דעת למדינות המחוייבות בנורמה הסביבתית, אשר יתבטא בפסיקה, ואין לשים אותן בסד נוקשה מדי של סבירות וליצור דרישות שאינן הגיוניות או שאינן ריאליות, להגנה על הסביבה. כמו"כ, אף אם הזכות לאיכות הסביבה תהיה עמומה בשל כך, הרי שהדבר מטיב עם מצב זכות זו, לאור מורכבותה: הערכאות השיפוטיות תיצורנה סטנדרטים מפורטים ותתאמנה את הדין למקרים קונקרטיים.

באשר לטענתו של סם, לפי שני, לא רק שאין נזק ב"תיעול" זכויות האדם לצורך ההגנה על הסביבה, אלא שבהחלט ישנן מספר הצדקות כבדות משקל לכך:

א. **הגברת הוודאות המשפטית של השימוש בנורמות איכות הסביבה במש' הבינ"ל** - המשפט הבינ"ל בנושא איכות הסביבה, כשלעצמו, הוא מנהגי, ותלוי בפרקטיקה המקובלת בין המדינות. על כן, ללא שילובו עם "חוק כתוב" הוא יהיה נתון ללא הרף למחלוקות בנושא פרשנות החובות שהוא יוצר והיקפן. חוק כתוב אשר יהיה עוגן יציב למען וודאות דיני איכות הסביבה הבינ"ל ניתן למצוא בנורמות המצויות בתחום זכויות האדם. נורמות אלו הן נורמות כתובות אשר העיסוק השיפוטי בהן נרחב ויכולתן של מדינות להתנתק מהן, כמו גם לפרשן בצורה מעוותת, מוגבלת. כך היה במספר פסקי דין, כגון פסק הדין בפרשת Lopez³.

ב. **הרחבת התחולה הגיאוגרפית של דיני ההגנה על הסביבה אל תוך המדינות** - המשפט הבינ"ל בתחום ההגנה על הסביבה התמקד בעיקר בהפרתן של נורמות בין מדינות⁴ - כאשר מדינה מסויימת גרמה נזק למדינה שכנה (הכרזת סטוקהולם והכרזת ריו אסרו על פעילות במדינה אחת הגורמת לנזק מחוץ לריבונותה)⁵. על כן, על אף שמסתמנת במשפט הבינ"ל בתחום איכות הסביבה מגמה להתערב בנעשה בתוך

¹ יובל שני, "הזכות לאיכות סביבה ראויה כזכות אדם במשפט הבינלאומי", המשפט ו', עמ' 297. (להלן: מאמרו של שני).

² במאמרו של שני, עמ' 320.

³ במאמרו של שני, עמ' 315, מוזכרת פרשת Lopez Ostra המדגימה את התרומה לוודאות המשפטית אשר נוצרה בשיוך זיהום הסביבה לזכויות

האדם. Lopez Ostra v. Spain, 20 E.H.R.R. (1995) 277. (להלן: פרשת Lopez).

⁴ המדובר הוא על "עיקרון איסור גרם הנזק" אשר הוחל בין מדינות לשכנותיהן.

⁵ במאמרו של שני, עמ' 315.

ג. **נפקות פרוצדוראלית מעשית** - מרבית ההסדרים הבינ"ל בתחום איכות הסביבה נוצרות באמנות בין-מדינתיות, אשר יכולות להיאכף רק באמצעות תלונה המוגשת ע"י מדינה כנגד רעותה⁶. למצער, המדינות אינן ששות לפגוע ביחסייהם הדיפלומטיים בשל נושא "פעוט-ערך" ו"לא-כלכלי" כמו איכות הסביבה. על כן, ישנו מיעוט של ערכאות הדנות בנושא איכות הסביבה כאשר הוא עומד על הפרק בפני עצמו, והאפקטיביות שלהן מוטלת בספק.

בדיני זכויות האדם ישנם הסדרים בעלי עוצמה רבה יותר, המאפשרים את גישתם ישירה של **פרטים** למנגנוני האכיפה הבינ"ל⁷ ואת ייצוגו החופשי מכבלי היחסים הדיפלומטיים, התקין והמלא, של האינטרס לתיקון הפגיעה באיכות הסביבה. שילוב יעילותם הגבוהה של מנגנוני אכיפת זכויות האדם ביחד עם השימוש הרווח בהם יביא לכיבוד הנורמות הסביבתיות ברמה גבוהה יותר.

לבסוף, כל אפיק פרוצדוראלי, זניח ככל שיהיה, יש בו כדי לתרום למאבק לאיכות סביבה ראויה - ועל כן רצונם של סם ומייקל ימומש באופן נוח יותר: הם לא יזדקקו לפנות לשגרירים למיניהם, אלא יוכלו לפנות בעצמם לערכאות שיפוטיות ומעין-שיפוטיות בכדי למנוע במפגעים סביבתיים.

ד. **שפת זכויות האדם ככלי להכרה בחשיבות האינטרס הסביבתי** - ההכרה ברצונם של אנשים לחיות בסביבה ראויה, כחלק מזכויותיהם היסודיות, תביא למחסום נוסף - משפטי ומוסרי - בפני הפוגעים בסביבה. השיח המשפטי יהפוך לזוהרואה בזכות לאיכות סביבה הולמת כזכות בעלת חשיבות ראשונית (דבר שכיום אינו נמצא במדינות רבות כגון ארה"ב המסרבת לחתום על אמנות למניעת הפצות חומרים רעילים וכגון מדינת ישראל שמתעלמת מזעקת הארגונים הבאים למנוע את הריסתם של השטחים הירוקים אשר נותרו בגוש-דן).

שני מתייחס לבג"צ **מישראל**⁸ ומדגים את החשיבות של הבאתו של האינטרס לאיכות סביבה הולמת לדרגתה של "זכות", בכך שעתה הוא יזכה למעמד של זכות המאזנים באופן אופקי. כלומר, ההכרה בזכות לאיכות סביבה ראויה תהפוך את מלאכת האיזון ל"מפגש בין שווים"⁹.

---

2. במאמרו של שני מפורטות שתי גישות עיקריות ביחס לשאלת השימוש בזכויות האדם דווקא, בכדי לקדם מטרות סביבתיות:

הגישה הראשונה היא כזו הדוגלת בניסיון **לפרש את זכויות האדם המסורתיות**, באופן המתאים לתפישת איכות הסביבה כזכות מזכויות האדם.

א. **זכויות האדם המהותיות:**

ייתכן כי הזכות הרלוונטית היא זכות אדם מהותית. השימוש בזכויות אלו דורש בשלב הראשון את בדיקת הרלוונטיות של צורכי הסביבה לרווחת האדם, ובשלב השני את איתור הזכות הרלוונטית. העיקריות שבהן לענייננו:

הזכות לחיים ולבריאות - בפגיעה קיצונית בסביבה, או במניעת גישה למשאבי טבע, תיתכן סכנה לחיי תושבי אותו אזור מפגע.

כך, בהינתן העובדה שב-ICCPR¹⁰ מוגנת הזכות לחיים וב-ICESCR¹¹ מוגנת הזכות לבריאות, זכויות אלה ניתנות לפירוש באופן כזה אשר יחייב את המדינה מליצור, ולפעול על מנת למנוע, מפגעים סביבתיים אשר מסכנים את החיים והבריאות¹².

בנוסף, כיום ניתן לאתר במסמכים בינ"ל ובפרקטיקה את האינדיקציה כי ישנו רכיב פוזיטיבי המטיל חובת עשה למנוע סכנות סביבתיות¹³.

הזכות לרמת-חיים נאותה - התדרדרות איכות הסביבה טומנת בחובה השלכות לגבי איכות החיים עצמה, ללא סכנה לעצם הזכות לחיים או לבריאות. כך למשל קם הצורך להביא מים ממקור מים מרוחק, או האילוץ לחיות בסביבה מזוהמת בזיהום אוויר או זיהום רעש. ב-ICESCR¹⁴ מנויה הזכות לרמת חיים נאותה, והוועדה הממונה על יישומה פרסמה חו"ד פרשנית שקבעה כי האמנה מחייבת לבטיח תנאים סביבתיים נאותים לדור¹⁵.

---

⁶ במאמרו של שני, עמ' 316.

⁷ ביה"ד האירופי ונציבויות זכויות האדם האינטר-אמריקאיות והאפריקאית, למשל.

⁸ בג"צ 3872/93 מישראל בע"מ נ' ראש הממשלה ושר הדתות, מ"ז(5), עמ' 485.

⁹ במאמרו של שני, עמ' 319.

¹⁰ International Covenant on Civil and Political Rights, article 6. מחייבת גם את ישראל. (להלן: ICCPR).

¹¹ International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, article 12. מחייבת גם את ישראל. (להלן: ICESCR).

¹² במאמרו של שני, עמ' 304.

¹³ במאמרו של שני, עמ' 304, מפורטות עמדות וועדת זכויות האדם מכוח ה-ICCPR, תת-נציבות האו"ם לקידום והגנה על זכויות האדם ומס' ערכאות שיפוטיות ומעין-שיפוטיות, כי יש לראות בהגנת הסביבה חלק מהזכות לחיים ולבריאות וכי אין לפגוע בסביבה באופן המסכן חיי אדם.

¹⁴ ICESCR, article 11.

¹⁵ במאמרו של שני, עמ' 306.

זכויות אדם מהותיות נוספות - מעבר לזכויות העיקריות דלעיל, מפגע סביבתי עשוי ליצור ולהתלוות לפגיעה במגוון זכויות נוספות יסודיות, ביניהן: הזכות לקניין, הזכות לשוויון, הזכות לפרטיות, ועוד.¹⁶

ב. זכויות האדם הפרוצדוראליות:

קבוצת זכויות אדם נוספת היא קבוצת זכויות האדם הפרוצדוראליות המוכרות (הזכויות בעלות האופי הדינוני).

אלו יכולות לשמש לשם ייצוג מירבי של האינטרסים השונים בעת קבלת החלטות, וכך להביא להגנה אפקטיבית על האינטרסים הסביבתיים. זכויות אלה יש בהן כדי לאפשר לקבוצות אינטרסים שונות (ביניהן "גרינפיס" ומפלגות ירוקות שונות) להביע עמדה ולתעלן לצרכים סביבתיים.¹⁷

אציג את חשיבותן:

הזכות ליטול חלק בחיים הציבוריים - סעי' 25 ל-ICCPR קובע זכות ליטול חלק בחיים הציבוריים. סעי' זה יכול להתפרש באופן המחייב שיתוף קבוצות אינטרסים בקבלת החלטות בנושאים סביבתיים.¹⁸

הזכות לבירור זכויות וחובות בהליך משפטי הוגן - סעי' 14 ל-ICCPR קובע זכות להליך הוגן. זכות זו תוכל לשמש כלי לכל הסבור כי זכויותיו נפגעו ממדיניות סביבתית נוהגת, לפנות לערכאות שיפוטיות או מעין שיפוטיות.

זכות היסוד לחופש הביטוי וחופש התאגדות - ה-ICCPR בסעי' 19, 22, האמנה האמריקאית בסעי' 13¹⁹ וכן אמנות נוספות קובעות זכויות דיוניות אלו, אשר הן בעלות אופי מהותי²⁰. כך בעלי אינטרסים סביבתיים יכולים להשמיע קולם בוויכוח הציבורי, לקבל מידע וכן לפעול במשותף.

הגישה השניה מציעה לרכז את המאמצים בניסיון ליצור זכות אדם חדשה המגנה ישירות על הזכות לסביבה ראויה.²¹

רשימת זכויות האדם אינה רשימה סגורה, וייתכנו צרכים חדשים שיצמיחו זכויות אדם חדשות. זכות האדם לאיכות הסביבה יכולה להיוולד כחלק מרצון להגן על החיים, מרצון לשפר את איכות החיים או מרצון לקדם את אינטרס הקבוצות הרואות באיכות הסביבה ערך.

שתי אמנות מזכירות מפורשות את הזכות לאיכות סביבה ראויה כמוגנת: האמנה האפריקאית לזכויות אדם בסעי' 24 פרוטוקול סן סלבדור לאמנה האמריקאית בסעי' 11²². שתיהן מכירות בצורך בסביבה נאותה וראויה, ומטילות חובה על המדינות הקשורות בהן לגן על הסביבה; כל זאת מבלי שיהיה כלל צורך להראות כי נפגע אינטרס ספציפי אחר של בני האדם לחיים, לבריאות וכו'.

לזכות האדם החדשה הזו ישנו נפרד ומוצק משלה: הצדקה מוסרית הדורשת הגנה על הסביבה למען הדורות הבאים, למען אסתטיקת הנוף ולמען יצורים חיים שאינם בני אדם.

למצער, זכות זו עודנה אינה מהווה עיקרון משפט מנהגי, אך עם זאת ניתן לטעון כי האמנות דלעיל, החלטותיהם של גופים בינ"ל שונים וחוקותיהן של מדינות שונות יכולות לקיים את יסוד ההסכמה הנחוץ לשם יצירתה של נורמה מנהגית בינ"ל חדשה.²³

איזו גישה אפשרית כדאית יותר: לדעת המלומד שני, גישות אלו אינן בהכרח חלופיות, וייתכן שהן יכולות לפעול במקביל.²⁴ עמדה זו אומצה ע"י הוועדה מיוחדת שמינתה נציבות האו"ם לקידום והגנה על זכויות האדם.

הפרשנות של זכויות האדם הקיימות כבר נתקבלה בחלק מהמדינות (כך בפסק הדין האירופי בפרשת Zander - שוודיה נתפשה כמי שהפרה זכויות אדם פרוצדוראליות כאשר אפשרה השלכת פסולת תעשייתית ללא מתן אפשרות לביקורת שיפוטית²⁵). כמו"כ ישנן כבר האמנה האמריקאית והאפריקאית ודומותיהן, אשר ניתנות לפרשנות מרחיבה שתכניס בתוכה את החובה לשמור על איכות הסביבה. יחד עם פרשנות זו ניתן ליצור מנהג בינ"ל בדבר הזכות לאיכות הסביבה כפי שהסברתי לעיל.

למרות זאת, לעניות דעתי דרושה נורמה ברורה אשר תנוסח באמנה מיוחדת בדבר איכות הסביבה וזכויות האדם, ובה יקבע חד משמעותי כי הזכות לאיכות הסביבה היא זכות מזכויות האדם.

¹⁶ במאמרו של שני, בעמ' 306-307 מופיעות הזכויות דלהלן:

הזכות לקניין - תיתכן פגיעה בעצם השימוש או בהנאה מקניין, המוכרים בדיני זכויות האדם האירופיים.

הזכות לתנאי עבודה בטוחה - זכות זו עשויה להיפגע בזכות לתעסוקה בטוחה, באם ישנה חשיפה למפגע סביבתי במהלך העבודה.

הזכות לשוויון - באם רק קבוצה אחת נפגעת בתנאי איכות הסביבה, הרי שזו הפליה אסורה.

הזכות לפרטיות - בפרשת Lopez (ראה: הערת שוליים 3), קבע ביה"ד האירופי לזכויות אדם כי מתן היתר למפעל המפיץ ריחות רעים פגע בפרטיותה של העותרת, אשר נאלצה להעביר את משפחתה למקום מגורים אחר, כך גם היה בפסק דין נוסף בו הוגשה תביעה כנגד ממשלת איטליה (אם כי יצויין שעתירות רבות אחרות בנושא זה לא התקבלו). Decisions and Reports of the European Commission on Human Rights.

(1990), 250.

¹⁷ במאמרו של שני, עמ' 308.

¹⁸ מוקדי קבלת החלטות שכאלה יכולים להיות בוועדות תכנון ובניה, בוועדות ניסוח חקיקה סביבתית ובאפשרות ייעוץ וגישה לערכאות שיפוטיות.

¹⁹ American Convention on Human Rights, 22 Nov. 1969, 1144. (להלן: האמנה האמריקאית).

²⁰ במאמרו של שני, עמ' 309.

²¹ במאמרו של שני, עמ' 311.

²² African Charter on Human and Peoples' Rights, 27 June 1981, 21 I.L.M., (1982), 58. (להלן: האמנה האפריקאית).

²³ במאמרו של שני, עמ' 312-313.

²⁴ במאמרו של שני, עמ' 303.

²⁵ Zander v. Sweden, 18 E.H.R.R. (1994), 175.

3. לטעמי, יש מן האמת בדבריו של גייקוב.

המשפט הישראלי טרם הצטרף למגמת תיעול זכויות האדם לשם הגנה על האינטרסים הסביבתיים. לפי המלומד שני, להשפעת דיני הגנה על איכות הסביבה כפי שהם במשפט הבינלאומי ולקליטתם במשי הישראלי ייתכנו שני מישורים, השלובים זה בזה²⁶:

א. אפשרות קליטת ההתפתחויות בדין הבינלאומי לדין הפנימי הישראלי באמצעות **כללי קליטת המשפט הבינלאומי**: בהיעדר חתימה וואו אשרור, הנורמה הבינ"ל ההסכמית אינה יכולה להיות חלק מהמשפט הישראלי; יתר על כן - אף בהצטרפותה של מדינת ישראל לאמנה בינלאומית אין די, ופרטים לא יוכלו לטעון לזכויות ולחובות משפטיות הנגזרות מהאמנה ללא אינקורפורציה שלה לחוק הישראלי. מאידך, כללי המשפט הבינ"ל אשר הם חלק מהמשפט הבינ"ל המנהגי נקלטים אוטומטית לדין הישראלי, ללא צורך בחקיקה קולטת²⁷. לפיכך, חשיבות רבה ישנה לשאלה האם הזכות לאיכות סביבה ראויה הינה בגדר עיקרון משפט מנהגי.

כפי שהצגתי לעיל בשאלה 2, לשאלה זו אין תשובה חד משמעית.

אולם, הדבר נכון בעיקר לגבי הגישה השניה שהצגתי בשאלה 2 - גישתו של מייקל; באשר לגישה הראשונה - גישתו של סס, זו התומכת בפרשנות זכויות האדם המסורתיות ככאלה המקיימות הגנה על איכות הסביבה הראויה קיימת תמיכה בינ"ל, המצב שונה.

ישנה תמיכה ניכרת בפרשנות החדשה של זכויות האדם המנהגיות המתבטאת במגוון ניסוחי אמנות ופרשנויות שניתנו לזכויות האלה בפרקטיקה, בהחלטות שיפוטיות ובכתיבה²⁸. אשר על כן, ניתן לומר כי ישנו עיקרון מוסכם, והוא מצוי בעיצומו של תהליך התגבשותו למנהג.

ב. אפשרות **התפתחותו האנלוגית של הדין הישראלי, מכוח עקרונותיו**: בדין הישראלי קיימת חזקת התאמה פרשנית, בין אם מדובר בעיקרון מנהגי בין אם בעיקרון הסכמי: הדין הישראלי צריך להיות מפורש בקנה אחד עם התחייבויותיה הבינ"ל של המדינה²⁹.

על כן, יש לומר שעלינו לפרש את זכויות האדם המוכרות בפסיקה ובחוק הישראליים כך שיתנו ביטוי להתחייבויותיה הבינ"ל של ישראל להגן על הסביבה (ישראל אכן חתומה על מספר אמנות)³⁰. הנקיטה בדרך פרשנות זו חוסכת את הצורך לקלוט את הנורמה הסביבתית בחוק מיוחד או את הצורך לבדוק את מעמד הזכות לאיכות סביבה ראויה כנורמה מנהגית בכדי תחול על מדינת ישראל.

אפשרות נוספת להתפתחותו של הדין הישראלי ללא היוזקות לכללי הקליטה היא בשימוש בשיקולים דומים לאלו שהביאו לפיתוח ההגנה על הסביבה דרך זכויות האדם במשפט הבינ"ל. כלומר, עובדה היא שגם בישראל רווחת האדם תלויה בתנאי הסביבה, ועל כן אף בתי המשפט הישראליים צריכים לפרש את זכויות האדם באופן שמגן על איכות הסביבה - דומה לדרך פירושן ע"י הגורמים הבינ"ל. דוגמאות לפרשנות פוטנציאלית כזו בדין הישראלי³¹:

זכויות אדם מהותיות: הזכות לחיים והזכות לשלמות הגוף. ח"י: כבוד האדם וחירותו בסעי' 2 מגן על הזכויות לחיים ולשלמות הגוף. ניתן לקרוא סעי' זה בהרחבה, כך שיגן על הסביבה מפני זיהום אשר יכול לסכן את החיים או הבריאות.

הזכות לכבוד האדם: לשאלה "כבוד האדם מהו" ישנן תשובות רבות, ניתן להוסיף תשובה נוספת למגוון התשובות; כבוד האדם יכול להיות שמשמעותו היא גם תנאים סביבתיים נאותים.

הזכות לקניין: ניתן לקרוא לתוך הזכות לקניין את הזכות להגן על קניינו של אדם מפני מפגעים סביבתיים **זכויות אדם פרוצדוראליות**: זכות הגישה לערכאות, הזכות לחופש מידע ולחופש הביטוי, כזכויות חוקתיות, יכולות להוות כלי בידיהם של פרטים בכדי להגן על אינטרסים של הגנה על הסביבה, על זכותם לאיכות סביבה ראויה.

דרך נוספת היא להתפתחותו העצמאית של הדין הישראלי היא ביצירתה של **זכות חוקתית חדשה לאיכות הסביבה**, אך במאמרו של שני מפורטת היסטוריה חקיקתית המראה כי רחוק היום בו אכן תתקבל הצעת חוק המגבשת זכות זו לזכות חוקתית³². במדינת ישראל נוטים אנו לאחר בכל הקשור להתפתחויות חוקתיות, ועל כן אין להתפלל על עיכוב זה.

הנה כי כן, ניתן לראות שגישתו של סס היא הריאלית, וגישתו של מייקל חסרת סיכוי: המשפט הבינ"ל, לו יתנהל כך שיהיה ענף משפטי "טהור ונקי" לאיכות הסביבה, יביא לכך שלחוק הישראלי ייקח זמן רב לקלוט את נורמות איכות הסביבה. הטמעתה של הזכות לאיכות סביבה ראויה, בדרך פרשנית, לתוך **הזכויות הקיימות**, היא קלה יותר.

²⁶ במאמרו של שני, עמ' 324.

²⁷ כמובן, כל זאת בהנחה שאין בנמצא דין סותר. ראה ע"פ 174/54 שטמפפר נ' היועץ המשפטי לממשלה, פ"ד י, עמ' 1825.

²⁸ במאמרו של שני, עמ' 325.

²⁹ דני"פ 7048/97 פלונים נ' שר הביטחון, פ"ד נ"ד(1), עמ' 721.

³⁰ בין האמנות אשר ישראל חברה בהן:

אמנה בסחר בינ"ל במינים של חיות בר וצמחיית בר הנתונים בסכנה, 3 מארס 1973, כ"א ע' 27.

אמנה בדבר מגוון ביולוגי, 5 יוני 1992, כ"א ע' 35.

United Nations Framework Convention on Climate Change, 9 May 1992.

³¹ במאמרו של שני, עמ' 326.

³² במאמרו של שני, עמ' 327, נראה כי הצ"ח חוק יסוד: איכות הסביבה אשר הוגשה ב-13.12.2000 נחלה ככל הנראה כישלון.

4. במאמרה של וייס³³ מובעת דעה כי אכן ישנה התייחסות לשוויון בין-דורי (Intergenerational Equity), וישנו מהלך של ביסוס חובה של הדור הקיים כלפי הדורות הבאים.

הדור הנוכחי לעיתים גורם לנזקים רבים סביבתיים, אשר עשויים להיות מושא לבכייט-דורות. כך באפריקה, ובמקומות שונים אחרים בעולם אשר בהם ישנם דלות ועוני של האוכלוסייה. במקומות הללו ישנו ניצול של משאבים טבעיים באופן לא מבוקר, ונראה כי חובתנו היא לשמור על זכויות הדורות הבאים לבוא לעולם "תקין" - הדבר הוא כורח ההגיון והמציאות, ותואם את כל תפישות הזכויות אשר הצגתי בשאלות 1-3 לעבודה - הזכות לחיים, הזכות לבריאות, הזכות לאיכות חיים נאותה, ועוד. במשפט הבינ"ל ישנו ביסוס של החובה בשני מישורים:

א. אמנות וגופים בינ"ל - הצהרת UNESCO על אחריות הדור הנוכחי כלפי הדורות הבאים ביטאה דאגה לדורות הבאים במישור הסביבתי, וישנן נורמות והצהרות נוספות באותה רוח המפורטים במאמרה של וייס³⁴.

ב. מאז שנת 1993 נדון הנושא בערכאות משפטיות, ובראשן ה-ICJ³⁵. ב-1993, בפסק הדין בפרשת דנמרק³⁶ השופט Weeramantry כתב בדעת-יחיד כי יש להתייחס למרכיב החשוב של זכויות הדור הנוכחי, אך יש מקום לדאוג לטובת הדורות הבאים במידה דומה. ב-1995, בפסק הדין בפרשת הניסויים הגרעיניים התת-ימיים³⁷ חזר שופט זה על עמדתו, ובדעת מיעוט ביסס את האיסור על הניסויים הגרעיניים על זכותם של הדורות הבאים בעתיד - לדידו, כל אומה צריכה להגן על הזכויות הללו.

ב-1996, בחו"ד מייצגת של ה-ICJ בעניין החוקיות של איום או שימוש בנשק גרעיני, בית הדין במפורש הכיר ברלוונטיות של הדורות הבאים להכרעתו³⁸. בית הדין ציין, כי ההשפעה על הדורות הבאים היא חשובה ביותר לשם ההחלה הראויה של הדין על המקרה - הן מבחינת מגילת האו"ם בהתייחסותה לשימוש בכוח, והן מבחינת המשפט ההומינטרי, זאת במיוחד לאור ההשפעות הקריטיות של השימוש בנשק גרעיני, אשר נמשכות למשך עשרות שנים.

ביה"ד הצהיר על חובה כללית של המדינות להישמר מלבצע פעילויות שיפיעו על מדינות ושטחים אשר מחוץ לריבונותן, ולא לפגוע בסביבה (אשר מייצגת את שטח המחיה, איכות החיים והבריאות של בני האדם, ובכללם אלו שטרם נולדו).

ב-1997 ה-ICJ אישר מחדש את ההצהרות הללו, בפרשת נהר הדנובה³⁹. ה-ICJ לא הצהיר על עיקרון של שוויון בין-דורי, אך השופט Weeramantry, סגן נשיא ביה"ד, אשר הוא ככל הנראה חלוץ עיקרון השוויון הבין-דורי, עומד על קיומו, בדעת-מיעוט. השופט ציין שוב ושוב את העיקרון הזה והביע עמדה שבה זכויות הדורות הבאים נחשבות למבוססות על פי אמנות מרכזיות, החלטות משפטיות ועקרונות חוק מוכרים. עוד הביע השופט Weeramatry עמדה, כי ראש וראשון לעקרונות השימורה על הסביבה היא העיקרון של "נאמנות הדורות על שמירת משאבי כדור"א" (Trusteeship of earth resources).

נראה כי לעיקרון השוויון הבין-דורי ישנה חשיבות הולכת וגוברת, והוא אכן מבוטא, הן בנוסחי-אמנות והן בפרקטיקה ובכתיבה במשפט הבינ"ל: אם לא נבחין כיום במעשינו ובהשלכותיהם על הדורות הבאים, כל שנוריש יהיה "אדמה חרוכה".

למיטב ידיעתי, כיום, בשנת 2005, לאחר המחקרים על השינויים האקלימיים, ישנם תומכים רבים בהרבה מאשר בשנת 1997 לדעתו של השופט Weeramatry, ובהחלט ייתכן כי בהחלטות עתידיות ה-ICJ יצהיר, באקט פרשני של זכויות האדם והאמנות הסביבתיות, כי ישנה חובת שוויון בין-דורי - ועל כן לגישתו של סם נפקות גם בתחום זה.

³³ Edith Brown Weiss, Water Resources and Future Generations, המשפט ו', 329, 334-337. (להלן: מאמרה של וייס).

³⁴ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization: Declaration on the Responsibilities of the Present Generations Towards Future Generations, UNSECO General Conference, 29th Session, ייס, עמ' 335, הערת-שוליים 16.

³⁵ International Court of Justice (להלן: ICJ).

³⁶ Case Concerning Maritime Delimitation in the Area Between Greenland and Jan Mayen (Denmark v. Norway), 1993, ICJ, 38.

³⁷ Request for Examination of the Situation in Accordance with Paragraph 63 of the Court's Judgment of 20 Dec. 1974 in the Nuclear Tests (New Zealand v. France), 1995, ICJ, 288.

³⁸ Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, 1996(I), ICJ, 226, p. 244.

³⁹ Case Concerning the Gabcikovo-Nagymaros Project (Hungary v. Slovakia), 1997, ICJ, 41.